

מתוך ספרו: מועדי יהודה וישראל, מרכז שפירא תשס"ד, עמ' 69-74

הרב יהודה זולדן

ערות בליל יום כיפור במקדש ובבתי כנסת

1. במקדש

בליל יום הכיפורים בבית המקדש, הכהן הגדול היה ער כל הלילה.

אם היה חכם דורש, ואם לאו תלמידי חכמים דורשין לפניו. ואם רגיל לקרות קורא, ואם לאו קורין לפניו. ובמה קורין לפניו? באיוב ובעזרא ובדברי הימים. זכריה בן קבוטל אומר: פעמים הרבה קרית לפניו בדניאל. בקש להתנמנם, פרחי כהונה מכין לפניו באצבע צרדה, ואומרים לו: אישי כהן גדול עמוד והפג אחת על הרצפה, ומעסיקין אותו עד שיגיע זמן השחיטה (משנה יומא א, ו-ז). גם בתוספתא מסופר שהיו שלא ישנו כל הלילה ושמרו על ערנותו של הכהן: לא היו ישנים כל הלילה אלא שוקדין כנגד כהן גדול כדי לעסקו בהבראה (תוספתא יומא א, ט).

בגמ' ביומא יט ע"ב מסופר מי היו אלה שלא ישנו כל הלילה:

מיקירי ירושלים לא היו ישנים כל הלילה כדי שישמע כהן גדול קול הברה ולא תהא שינה חוטפתו.

רש"י מפרש שיקירי ירושלים אילו הם מחשובי ירושלים. יתכן שהם גם ראו בזה חלק מעבודת יום הכיפורים – עינוי ותפילה במשך הלילה.¹ אך בשל מעורבותם בעבודות יחודיות שבמקדש, נראה שגם עירונתם במשך הלילה היתה כשותפות בעבודת המקדש שביום כיפור.²

למקדש

זכר

2.

גם לאחר שנחרב הבית, היו שנהגו להשאר ערניים כל הלילה, על אף שאין כהן גדול שצריכים לדאוג לעירנותו. כך נאמר בתוספתא יומא א, ט: "כך היו נוהגין בגבולין אחר חורבן הבית זכר למקדש, אלא שחוטאין הו'".

בגמ' ביומא יט ע"ב מובאים הדברים בשם אבא שאול:

תניא אבא שאול אמר: אף בגבולין היו עושין כן זכר למקדש, אלא שהיו חוטאין. אמר אביי ואיתימא רב נחמן בר יצחק: תרגומא - נהרדעא. דאמר ליה אליהו לרב יהודה אחוה דרב סלא חסידא: אמריתו, אמאי לא אתי משיח, והא האידנא, יומא דכיפורי הוא, ואבעול כמה בתולתא בנהרדעא.³

¹ ראה: יוסף תבורי, מועדי ישראל בתקופת התלמוד, עמ' 276, 282 - 283.

² מצינו את יקירי ירושלים פעילים בתחומים נוספים הקשורים לעבודת המקדש. הם מלווים את איש העתיד ההולך עם השעיר המשתלח: "מיקירי ירושלים היו מלווין אותו עד סוכה הראשונה" (משנה יומא ו, ד); בני הלויים מחשובי ירושלים היו שרים עם הלויים: "ר' אליעזר בן יעקב אומר צוערי לוויה בני יקירי ירושלים היו בעזרת נשים ראשיהן בין רגלי הלויים כדי ליתן תבל בנעימה שנ' ויעמד יהשע ובניו קדמיאל ובניו בני יהודה וגו' (תוספתא ערכין ב, ב).

³ גם בתוספתא וגם בבבלי נאמר שהנוהגים כך גם בגבולין, היו עושים זאת זכר למקדש. אך לא בכל עדי הנוסח נכתב כך. הגירסה האחרת בתוספתא היא: "כך היו נוהגין בגבולין אחר חורבן הבית, אלא שחוטאין הו'". הגירסה האחרת בתלמוד היא: "אבא שאול אומ' אף בגבולין היו עושין כן אלא שהיו חוטאין". לא נכתב בנוסחאות אלו, שעשו כן זכר למקדש. כך הגירסה בכת"י הספריה הבריטית. על גירסאות אלה בתוספתא ובתלמוד, עמדו גם: שאול ליברמן, תוכ"פ, מועד, מסכת יומא, עמ' 732-733; ר' נתן רבינוביץ, דקדוקי סופרים, מסכת יומא שם. יתכן והסיבה בגללה לא גרסו בכל עדי הנוסח שהנהגה זו היא זכר למקדש, הוא מאחר שהנהגתם של יקירי ירושלים היתה אמנם במקדש, אך הנהגתם איננה חלק מהותי

אבא שאול, (תנא בדור השלישי והרביעי), מעיד שמנהג זה שנועד להזכיר את מעשיו של הכהן הגדול בבית המקדש בלומדו תורה בליל י"כ, הפך לתופעה שלילית. הוא איננו מעיד על החטאים שחטאו, וכן הוא אינו מעיד על המקומות בהם חטאו. דברי אבא שאול: "אף בגבולין היו עושין כן זכר למקדש", תואמים את דברי התוספתא: "כך היו נוהגין בגבולין אחר חורבן הבית זכר למקדש". הדברים הללו מלמדים על נוהג שהתפשט לאחר החורבן.

בתקופה מאוחרת יותר מעיד אב"י, או רב נחמן בר יצחק, שניהם מהדור רביעי לאמוראים, שבנהרדעא שבבבל המשיך מנהג זה של לימוד תורה כל הלילה, אך היו פרוצים בעניני עריות.⁴ אמורא אחר כנראה בן אותה תקופה, רב יהודה אחוה דרב סלא מעיד ששמע מפי אליהו שזו הסיבה לעיכוב בבא המשיח.⁵

אם מנהג זה שייעודו זכר למקדש, הפך להיות תופעה שלילית, צפוי שהוא יבוטל, או שיהיו שיצאו נגדו, אך מסתבר שמנהג זה החזיק מעמד הרבה שנים למרות השלילה שבו, ועוד ביום כיפור. אבא שאול מעיד עליו ומספר על השלילה שבו, וגם אמוראים בבבל, מעידים על אותו דבר.

לא מצאנו עדויות על המשך קיומו של המנהג או ביטולו המוחלט בתקופת הגאונים. בזמן הראשונים נמצאת עדותו של הראב"ה ח"ב - מסכת יומא סימן תקכט:

ויש שישנים בבית הכנסת ואומרים מזמורים (וכו') ותחינות, והווי להו כחכמים ותלמידיהם שמותר להם אפילו לאכול ולשתות בבית הכנסת ובבית המדרש, כדפרישית בחיבור זה במסכת מגילה. ועוד שמשום שמירה ישנים שם, כדאמרין בפרק כיצד מעברין ובבית הכנסת שיש בה דירה לחזן וכו'.⁶

הראב"ה איננו קושר ישירות את המנהג שהוא מצין למה שהיה בזמן המקדש, וכן מצין שמשום שמירה ישנים שם. נראה שהשמירה היא על הנרות שהיו משאירים לטובת הלומדים בלילה, או שהיו משאירים נרות דולקים שיאירו עד סוף היום בעת שמחשיך בשעת תפילת נעילה. החשש היה שנרות ללא השגחה, זהו דבר מסוכן ולכן יש לשמור עליו. שמירה זו היא צורך בית הכנסת ולכן התירו לשומרים לישון בבית הכנסת. המשנה בפסחים ד, ד דנה במנהג הדלקת נרות בליל

מעבודת המקדש, אלא יוזמה מקומית שמטרתה לשמר את ערנותו של הכהן הגדול. הנהגות זכר למקדש נועדו להזכיר עבודות או פעולות מהותיות ומשמעותיות בבית המקדש, דברים שנצטוו עליהם מהתורה או אף מחכמים, אך לא על יוזמות פרטיות, יהיו חשובות ויפות. קשה לדעת מהי הגירסה הנכונה והמקורית בתוספתא ובגמרא, אך אנו ננסה לבדוק ולראות עד כמה ראו בהנהגה זו הנהגת זכר למקדש על אף העובדה שלא בכל עדי הנוסח כתוב כך.

⁴ החשש מעבירה בעניני עריות בליל יום כיפור בולטת גם בתוספתא בפסחים ג, יז באשר להדלקת הנר בערב יום כיפור: "מקום שנהגו להדליק את הנר לילי יום הכפורים מדליקין מקום שנהגו שלא להדליק אין מדליקין ר' שמעון בן לעזר אומ' מדליקין בפונדקאות ובבית המים כשאמרו מדליקין וכשאמרו אין מדליקין לא אמרו אלא מפני הרגל דבר אחר". ובנוסח הגמ' בפסחים נג ע"ב: "ושניהם לדבר אחד נתכוונו". רש"י שם: "בין שאמרו להדליק - אותן שנהגו להדליק והנהגין שלא להדליק - לא נתכוונו אלא לדבר אחד, להפריש עצמו ממשכבי אשה, האומרים להדליק - משום דאין אדם משמש מטתו לאור הנר, והאומרים שלא להדליק סוברים כשהנר דולק רואה את אשתו, ומתאוה לה". ובירושלמי פסחים ד, ד: "מקום שנהגו להדליק משובח ממקום שנהגו שלא להדליק". ראה: שמא יהודה פרידמן, תוספתא עתיקתא - מסכת פסח ראשון, רמת גן תשס"ג, עמ' 377-379 על הביטוי "דבר אחר", בהקשר לעניני עריות. גם בטעם סיבת קריאת עניני העריות שבפרשת אחרי מות, בתפילת מנחה של י"כ, ראה תוס' מגילה לא ע"א ד"ה במנחה: "לפי שהנשים מקושטות בשביל כבוד היום לפיכך צריך להזכירם שלא יכשלו בהם".

⁵ במספר מקורות מצינו תיאור על פריצות חמורה בעניני עריות דוקא ביום כיפור, לאו דוקא בליל יום כיפור - בעילת נערה מאורסה. במסכת כלה רבתי פרק ב הלכה ט מסופר על ר' עקיבא שדאג לילדו של עברין שהעידו עליו שבין יתר עברותיו עליהם הוא הודה, הוא גם בא על נערה מאורסה ביום כיפור. בגמ' בגיטין זז ע"א מסופר על מקום בו קרתה צער ולכשדקו ופשפשו במעשים מצאו "אב ובנו שבאו על נערה מאורסה ביום הכפורים, והביאום לבית דין וסקלום". בגמ' בבבא מציעא פג ע"ב מסופר על כובס "שהוא ובנו בעלו נערה מאורסה ביום הכפורים".

⁶ דברי הראב"ה הוזכרו גם בהגהות אשר"י לבבא בתרא א, ד.

י"כ בבתים פרטיים, שמדליקים במקום שנהגו, ושאינן מדליקים במקום שלא נהגו, אך מקובל על הכל: "ומדליקין בבתי כנסיות ובבתי מדרשות".

ר' מנחם המאירי קושר את המנהג בזמנו, למה שהיה נהוג במקדש:

ומקצת זקנים נוהגים להתעכב בבית הכנסת כל הלילה, ולעשות בדברי שבח והודאה להשם יתברך, ויש שאין נוהגין כן. ובמסכת יומא אמרו ז"ל מיקירי ירושלים לא היו ישנים כלל כל הלילה, כדי שישמע כהן גדול קול הברה ולא תהא שינה חוטפתו. ותניא בגבולין עושין כן אלא שחוטאין. ואמר אביי ואיתימא רב נחמן תרגומא אנהרדעא. אבל במקומות שאין רגילים לחטוא אם רצו לעסוק כל הלילה בדברי תורה דמי, ובקצת מקומות נוהגים להעיר את עצמן בקריאת ספר תהילים.⁷

ר' מנחם המאירי מעיד על כאלה שנוהגים במנהג זה, ואם הנהגתם היא חיובית והלילה מנוצל ללמוד תורה או אמירת תהילים, הרי שזהו מנהג טוב. בפירושו לגמרא ביומא, גורס המאירי שהנהגה זו היא זכר למקדש.

גם ר' יעקב בן אשר מעיד על מנהג זה:

נהגו ללון בב"ה ואומרים שירות ותשבחות כל הלילה ונ"ל שלקחו מהא דתנן מיקירי ירושלים לא היו ישנים כל הלילה ומנהג אבותינו תורה היא.⁸

פוסקים נוספים מאוחרים יותר, מציינים שיש נוהגים במנהג זה.⁹ הן בדברי ר' יעקב בן אשר והפוסקים הנוספים, לא נאמר במפורש שהנהגה זו היתה זכר למקדש, ויתכן שהם ראו בזה הנהגה מתאימה ליר"כ.

יש גם מי שיצא נגד מנהג זה. כך כותב הרב מרדכי יפה, לבוש התכלת והחור, אורח חיים סימן תריט, ד:

נוהגים קצת ללון בבית הכנסת לומר שירות ותשבחות כל הלילה שכך היו עושין בזמן שבית המקדש היה קים מיקירי ירושלים לא היו ישנים כל הלילה. ונראה לי שבזמן הזה שאנו נוהגים להתפלל ולומר סליחות ותחנונים כל היום, יותר הגון וטוב הוא שאחר שאמר סליחות ותחנונים בלילה, ילך לישון לביתו על מיטתו כדי שישנו שנת קבע ויוכל להתפלל ולהתחנן ביום בכונה שלימה שאם לא ישן כל הלילה הרי הוא מבטל כל התפילות יום הכיפורים שאי אפשר לו להתפלל ביום בכוונה יפה שעל כרחו הוא מתנמנם. שכבר תש כחנו בזמן הזה לעמוד כל הלילה וכל היום בלי שינה.

חידושו של הרב מרדכי יפה הוא בשל השינוי שחל במהלך הדורות באשר לעיצוב תוכנו ואופיו של יום כיפור. בעבר הם היו ערים בלילה וישנים במשך היום, אך כיום אנו נוהגים להרבות בתפילות במהלך יום הכיפורים, ולכן עדיף להתפלל במשך היום ולא להיות ער בלילה.¹⁰ למי שהיה

⁷ ר' מנחם בן שלמה המאירי, חיבור התשובה, עמ' 520.

⁸ ר' יעקב בן אשר, טור אורח חיים, סימן תריט. הרב יעקב מולין, ספר מהרי"ל (מנהגים) הלכות ליל יום כיפור, סעיף יב, מזכיר מנהג זה אף הוא. מופיע גם בשו"ע אורח חיים, סי' תריט, ו.

⁹ הרב יעקב חיים סופר, כף החיים, סימן תריט סעיף נג. כותב שגם האר"י הקדוש היה נוהג כך בליל י"כ.

¹⁰ מעין דבריו של הלבוש בעקבות שינוי אופיו ועיצובו של יום כיפור כיום כתב גם הרב אברהם דנציג, חיי אדם כלל קמה סעיף טו: "כלה כל ל' יום מותרת לרחוץ פניה (משנה יומא ח, א). ונראה לי שזה היה בימיהם שלא היו בבית הכנסת כל היום והתירו שלא תתגנה על בעלה. אבל בזמן הזה שאינו רואה אותה כל היום, לא שמעתי שנוהגין להתיר".

ער כל הלילה קשה מאד להצליח להתפלל בכוונה במשך היום.¹¹ מנהג זה כמעט ולא נהוג כיום, ומעטים אם בכלל נוהגים מנהג זה.¹² גם באשר לשמירה על הנרות. כבר בספר מהרי"ל (מנהגים) הלכות ליל יום כיפור ד"ה [יא] אמר, כותב: "אמר מהרי"ל סג"ל מנהגא הוא ששוכרין גוי לשמור הנרות בליל כל נדרי בב"ה", וכך גם צין המגן אברהם (סימן תרי"ט ס"ק ד, וסימן תרי"ט ס"ק יא). כיום, אנו משתמשים בחשמל ובשעוני שבת, ולכן אין צורך לשמור על תאורת בית הכנסת. סיכום: מנהגם של יקירי ירושלים להשאיר ער עם הכהן הגדול בזמן הבית, המשיך גם לאחר החורבן זכר למקדש, אלא שהוא הביא לפריצות, וכנראה התבטל באיזה שהוא שלב. הוא התחדש בתקופת הראשונים ע"י מנהגם של מעטים שהיו נוהגים להשאיר בבית הכנסת ללימוד ותפילה, ובשלב מסוים היה מי שקרא לבטלו בשל העובדה שכיום אנו נוהגים להרבות בתפילה במשך היום, וכפי הנראה מנהג זה כמעט ואיננו קים היום.

¹¹ מנהג זה להיות ער כל הלילה בליל יום כיפור מזכיר את המקובל כיום בליל שבועות. אכן ללומד תורה כל הלילה קשה להיות ערני במהלך תפילת ותיקין, ובדרך כלל עם סיום התפילה, ישנים עד הצהרים. בודאי שקשה מאד להמשיך ולהיות ערני ולהתפלל במשך היום.

¹² הרב משה הררי, מקראי קדש הלכות יום הכיפורים, עמ' 121–122 מעיד ששמע מכמה רבנים שלא נוהגים כיום מנהג זה.